

Subject Area
Turkish language

Year: 2022
Vol: 8 Issue: 99
PP: 1956-1969

Arrival
22 April 2022

Published
30 June 2022

Article ID Number
62572

Article Serial Number
10

Doi Number
<http://dx.doi.org/10.29228/8/ssj.62572>

How to Cite This Article
Sebzecioğlu, N. (2022).
“Eski Türkçede Eylem Tabanını Genişleten {-X)D-} Biçimbiriminin Kılınış İşlevi”

International Social
Sciences Studies Journal,
(e-ISSN:2587-1587)
Vol:8, Issue:99;
pp:1956-1969

Social Sciences Studies
Journal is licensed under
a Creative Commons
Attribution-
NonCommercial 4.0
International License.

Eski Türkçede Eylem Tabanını Genişleten {-X)D-} Biçimbiriminin Kılınış İşlevi

The Actionality Function of The Deverbal Morpheme of {-X)D-} in Old Turkic

Turgay SEBZECİOĞLU¹

¹ Doç. Dr. Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Mersin, Türkiye

ÖZET

Eski Türkçe ile ilgili alanyazında {-X)D-} biçimbirimi, eylemden eylem türeten bir kuvvetlendirme veya pekiştirmeli çatı eki olarak tanımlanmıştır. Ne var ki kuvvetlendirme ve pekiştirme terimleri bir işlevi anlatsa da herhangi bir dilbilgisel ulama gönderimde bulunmamaktadır. Eldeki en eski metinlerin sezdirimleriyle Eski Türkçe döneminden önce tabanlara bitmişlik görünüşü işleviyle eklendiğini varsaydığımız {-X)D-} eki zamanla sözdizimsel özelliklerini kaybederek eylem tabanına kaynaşmıştır. Bunun sonucunda dilbilgiselden sözlüksele yani görünüşten kılınışa doğru bir kayma süreci gerçekleşmiştir. Bu çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan Smith'in (1997) durum türleri yaklaşımına göre ele alındığında {-X)D-} ekinin [+devinim], [+ereklik] ve [-sürerlik] özellikleriyle erişme kılınışını yansıttığı anlaşılmaktadır. Tarihsel süreçte [+bitmişlik] değiştirgeni odağında {-X)D-} ile {-n-}/ {-l-} eklerinin bir arada ele alınması gerektiği bu çalışmada ulaşılan bir başka çıkarımdır. {-X)D-} [+bitmişlik], {-n-}/ {-l-} ise [-bitmişlik] görünüşü ile birbirine karşıt bir örüntü oluşturarak tarihsel serüvenlerine başlamışlardır. Bu karşıtlığın etkisi kılınış ve çatı ulamlarının bünyesinde Eski Türkçe döneminden günümüze kadar sürmüştür. Eylemden yine eylem tabanı oluşturan {-X)k-} ekinin {-X)D-} ile hem tarihsel süreç hem de kılınış açısından benzer yöner taşıdığı gözlemi bu çalışmada ileri bir araştırma önerisi olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, {-X)D-} Biçimbirimi, Kılınış, Durum Türleri, Erişme

ABSTRACT

In the literature on Old Turkic, the morpheme of {-X)D-} was defined as a form of deverbal reinforcement or an emphatic voice suffix. However, although the terms reinforcement and emphasis express a function, they do not refer to any linguistic appendix. The affix {-X)D-}, which was assumed based on the implications of the oldest texts available to be added to bases with the function of perfective aspect prior to the Old Turkic period, lost its syntactic features over time and fused with the base verb. As a result of this, a transition process from grammatical to lexical, meaning from the grammatical aspect to the lexical aspect, occurred. When this is considered in line with the situation types approach of Smith (1997), which constitutes the conceptual framework of the present study, it is understood that the affix of {-X)D-} reflects the lexical aspect of achievement with its features [+dynamic], [+telic] and [-durative]. Another inference made in the present study is that in the historical process, it is necessary to discuss the affixes {-X)D-} and {-n-}/ {-l-} in conjunction based on the [+perfective] aspect. {-X)D-} and {-n-}/ {-l-} started their historical journey by forming a contrasting pattern with the former constituting [+perfective] and the latter constituting [-perfective]. The impact of this contrast was maintained from the Old Turkic period to date within the scope of actionality and voice categories. In the present study, the observation that the deverbal affix {-X)k-}, carries similar aspects to {-X)D-} in terms of both the historical process and actionality has been presented as a research proposal in the present study.

Keywords: Old Turkic, Morpheme of {-X)D-}, Lexical Aspect, Situation Types, Achievement

1. GİRİŞ

Eski Türkçe üzerine yazılan bazı dilbilgisi ve metin inceleme kitaplarında *f-(X)D-}* biçimbirimi, eylemden yine eylem oluşturan türetimsel bir ek olarak verilmektedir (Gabain 1995: 58; Tekin 2003: 93). Gabain (1995), “Artık canlı değildir, muhtemelen kuvvetlendirme bildirir” tanımını yaparken Tekin (2003), bu ekle ilgili olarak “pekiştirme çatıları eki” tanımıyla yetinmiştir. Gabain (1995) ve Tekin'in (2003) dilbilgisi kitaplarında bu ekin tanımlanan işlevleri dışında başka işlevlerine ilişkin ayrıntılı bir bilgiye rastlanmamaktadır. Erdal (2004), *f-(X)n-}* ve *f-IXn-}* ekleri yanında *f-(X)D-}*'nin *f-(X)k-}* gibi nadiren dönüşlülük, geçişli-olmayan (yani geçişliden türemiş geçişsiz) ve *orta çatı* (middle voice) işlevi bildirdiğini belirtmektedir (s. 228). Erdal (2004) dışında, yapılan tanımlarda geçen “kuvvetlendirme” ve “pekiştirmeli çatı” kavramlarının dilbilgisi ulamları kapsamında düşünüldüğünde tam olarak hangi ulama gönderimde bulunduğu belirsiz kalmaktadır. Dilbilgisel inceleme açısından “kuvvetlendirme” ve “pekiştirme” gibi kavramlar ancak dilbilgisel bir ulamı gösteren ekin anlambilimsel veya edibilimsel işlevlerini anlatıyorsa anlamlı görünmektedir. Şen (2015), *f-(X)D-}*'yi eylemden eylem türeten ekler içerisinde değerlendirir ve “İnsanın bedenlen ya da ruhen aldığı durumu anlatan fiiller türetir” biçiminde tanımlar (s. 64). Ne var ki bu tanım da ekin dilbilgisel işlevinden çok eylem tabanına olan anlamsal katkısıyla

¹ Gabain (1995), Tekin (2003), Erdal (1991) ve Erdal (2004) bu biçimbirimi *f-(X)d-}* üstyazımıyla gösterirler. Oysa *Bulgular ve Tartışma* bölümünde verilen örneklerde görülecektir ki aslında bu ekin aynı işlevle *f-(x)t-}*'li altbiçimciği de bulunmaktadır. Bundan dolayı bu biçimbirim hem alan yazındaki gösterimini (yani *f-(X)d-}* yazımını) çağırıştırsın hem de altbiçimciklenme gösterdiği anlaşılсын diye *f-(X)D-}* üstyazımıyla gösterilmiştir.

ilişkilidir. Bütün bunlardan yola çıkarak, $\{- (X)D-\}$ ekinin dilbilgisi dizgesi içerisinde eylem ulamı açısından görevinin belirlenmesi gerektiği sonucu çıkmaktadır ki bu çalışmanın çıkış noktasını da bu oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, eylemden yine eylem tabanı oluşturan $\{- (X)D-\}$ ekinin başlangıçta görünüş aktarıken tabanla kalıplaşma süreci sonunda *kılınış* (actionality, lexical aspect) aktarmaya başladığı varsayımı üzerinde durulacaktır. Bu varsayım üzerine yapılacak değerlendirmelerde *ulaçlı bileşik eylemin* (converb) yardımcı eylemi veya ana eylem olarak kullanılan *id-* “göndermek, yollamak, neşretmek, kaçırmak” eylemi de yer alacaktır. Çünkü *id-* eylemi $\{- (X)D-\}$ ekinin işlevini en iyi yansıtan örneklerden biridir. Çalışmanın doğrudan amaçları içerisinde yer almasa bile dayanak olması açısından $\{- (X)k-\}$ ekinin $\{- (X)D-\}$ ile işlevsel benzerliğinden, yine $\{- (X)D-\}$ 'nin bitmişlik görünüşü ile bağlantılı olarak ettirgenlik eki $\{- (X)t-\}$ 'ye ve belki de uzak bir olasılık olarak geçmiş zaman ve bitmişlik görünüşü kodlayıcısı $\{- DI\}$ 'ya kaynaklık ettiğinden söz edilecektir.

Ettirgenlik eki $\{- (X)t-\}$ 'nin bugüne uzanan görünüş sezdirimleri $\{- (X)l-\}$ ve $\{- (X)n-\}$ ekleriyle [\pm bitmişlik] açısından bir karşıtlık oluşturduğunu göstermektedir (Sebzecioğlu 2021: 304). Bu doğrultuda çalışmanın sonlarına doğru $\{- (X)D-\}$ 'nin Eski Türkçe döneminden daha eski zamanlara gittiği anlaşılan [\pm bitmişlik] işlevi üzerinde belirlemeler yapılmaya çalışılmıştır. Ortaya konan çıkarımlar başta görünüş ve kılınış olmak üzere kip, zaman gibi eylemcil ulamlar üzerine yapılan tartışmalara ışık tutacaktır.

Bu çalışmada ortaya konan varsayım ve çıkarımlar Eski Türkçenin ilk dönemi olan Orhon Türkçesi dönemine (7.-9. yüzyıllar) ait metinlerin yer aldığı *Orhon Yazıtları* (Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk yazıtları) ile ikinci dönemi olan *Uygurca* (8.-11. yüzyıllar) dönemi metinlerinden *İyi ve Kötü Kalpli Prens* (Kalyanamkara ve Papamkara) masalından yola çıkılarak örneklendirilecektir. $\{- (X)D-\}$ ekinin başlangıçta *bitmişlik* veya *hedefte bitişli/son noktalı* (telic) görünüş işlevi bildirdiğine; süreç içerisinde kılınış, çatı ve zaman gibi ulamları da aktarmaya başladığına ilişkin gözlemler örnekleriyle birlikte ispatlanmaya çalışılacaktır.

Bu çalışma, sırasıyla; *Kuramsal Çerçeve, Araştırma Yöntemi ve Bütüncü, Bulgular ve Tartışma ve Sonuç* olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. *Kuramsal Çerçeve* başlığı altında Smith'in (1997) kılınış üzerine görüşleri kuramsal ve kavramsal bir zemin oluşturacaktır. *Araştırma Yöntemi ve Bütüncü* bölümünde bütüncüden derlenen örneklerin ne tür bir yöntemle çözümlendiği; bütüncünün nasıl oluştuğu, bütüncüyü oluşturan metinlerin hangi dönemden alındığı ve türleri üzerinde durulacaktır. Bir sonraki bölüm olan *Bulgular ve Tartışma* bölümünde bütüncüden derlenen örnekler üzerinde durularak $\{- (X)D-\}$ ekinin işlevi olabildiğince bütün olasılıklar göz önünde bulundurularak çözümlenmeye çalışılacaktır ve olası belirlemeler üzerinde tartışmalar yapılacaktır. Sonuç bölümünde ise bütün bölümlerden ortaya çıkan resim üzerine kapsamlı bir değerlendirme yapılacaktır.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

Görünüş eylem ya da tümcenin iç zamansal yapısına gönderimde bulunan bir terimdir. *Zaman* (tense) ulamıyla güçlü bir ilişkisi olsa da ondan ayrılır. Dilbilgisel zaman konuşucunun konuşma anına bağlı olarak zaman çizgisi üzerindeki noktalara gönderimde bulunur. Görünüş ise bir olay ya da durumun içkin ve doğal zaman yapısına odaklanır. Görünüş üzerine en önemli ayrılmalar *durum* (stative) ve *etkin* (active) kavramları üzerinden yapılmaktadır. Durumlar zamana homojen bir biçimde dağılırlar ve herhangi bir değişiklik içermezler (ör. *sev-*, *bil-*). Etkinlikler devinme barındırır (ör. *vur-*, *çiçek aç-*). *Bitmemişlik* (imperfective), *sürerlik* (durative), *ilerleyici* (progressive) görünüş türleri sınırlandırılmamış etkinliklere gönderimde bulunmaktadır (ör. *çalış-*, *oku-*). *Bitmişlik* (perfective), *sürmezlik* (non-durative), *ilerlemesiz* (non-progressive) ve *anlık* (punctual) görünüşleri ise eylem ya da tümcede belirtilen durumun zamansal sınırını aktarır (ör. *kül ol-*, *bir kitap oku-*) (Bussmann 1996: 96; Shirai ve Li 2000: 3; Walker 2010: 2).

Görünüş *dilbilgisel görünüş* (grammatical aspect) ve *sözlüksel görünüş* yani *kılınış* (lexical aspect) olmak üzere iki başlık altında ele alınmaktadır. Dilbilgisel görünüş dillerin tipolojik özelliklerine bağlı olarak yardımcı eylemler, çekimsel veya türetimsel biçimbirimler ile kodlanmaktadır. Tümceye sözdizimsel olarak doğrudan yansıyan görünüştür. Sözlüksel görünüşü aktaran kılınış ise eylemin kendinden sahip olduğu anlambilimsel özelliklerle ilişkili olduğundan doğal veya içkin görünüş olarak adlandırılır (Shirai ve Li 2000).

Dilbilgisel görünüş ve kılınış ile ilgili Vendler (1967), Comrie (1976) ve Smith (1997) ilk akla gelen kuramcılardır. Bu çalışmada incelediğimiz ek odağında hem daha açıklayıcı değiştirgenler barındırması hem de anlık kavramına yer vermesi açısından Smith'in (1997) kılınış yaklaşımı temel alınmıştır.

Smith (1997) *durum türlerini* (situation types) iki ana başlıkta ele almaktadır: *durum* (state) ve *olay* (event). *Durum devinim* (dynamic) içermezken olay *devinim* içerir. Durumlar tamamlanma veya bitim noktası bulunmayan *sürerlik* (durative) özelliği taşırlar. Süreç içindeki her nokta homojendir. Bundan dolayı [$-$ ereklik] yani *ereksiz* (atelic) olarak değerlendirilmiştir. *Ereklik* (telic) olan durumlar bir sonucu ve hedefi olan doğal bir son nokta içerirler. İçsel bir sınırları vardır. Ereksiz olaylar ise basit süreçlerdir. Herhangi bir zamanda keyfi olarak sonuçlanabilirler. Son

nokta içermezler. *Anlık gerçekleşim* (semelfactive) doğal son nokta içermeyen tek aşamalı ve basit eylemlerdir. Böyle oldukları için yinelenebilirler. *Anlık gerçekleşime dokun-*, *öksür-* eylemleri örnek olarak gösterilebilir. *Etkinlik* (activity) *parkta dolaş-*, *dön-* gibi fiziksel ve zihinsel süreçler içeren iş ve eylemlerdir. Süretilik yansıtalar da doğal ve somut bir son nokta içermezler. *Erişme* (achievement) *evi terk et-*, *zirveye ulaş-*, *kâğıt yırt-* gibi durum değışikliğı ile sonuçlanan anlık olaylardır. Eylemin başlaması ile bitmesi eşzamanlıdır. Doğal bir son nokta taşırlar. Bundan dolayı *anlık gerçekleşim* olayları gibi yinelenemezler. *Başarım* (accomplishment) *erişme* gibi doğal bir son nokta içerse de süretilik özelliğı ile ondan ayrılmaktadır. *Başarımın* bir diğere özelliğı ise bir başlangıç içermesidir. Bütün söylediklerimizi değıştirgenler odağında Tablo 1 ile gösterelim.

Tablo 1. Smith'in (1997) Durum Türleri

DURUM [-devinim]		OLAY [+devinim]		
[-ereklik]		[-ereklik]		[+ereklik]
[+süretilik]	[-süretilik]	[+süretilik]	[-süretilik]	[+süretilik]
durum	anlık gerçekleşim	etkinlik	Erişme	başarım
<i>yanıtı bil-, mutlu ol-, sev-, inan-</i>	<i>dokun-, kapıyı çal-, öksür-, kanat çarp-</i>	<i>gül-, yüz-, iç-, oyna-</i>	<i>yarış kazan-, zirveye ulaş-, ayak bas-, ulaş-, bul-, öl-</i>	<i>okula yürü-, kazak ör-, bina yap-, doldur-</i>

(1)'de yer alan tümceler üzerinden Tablo 1'de verilen durum türleri örneklendirilmiştir².

- (1) a. **durum (-devinim, -ereklik, +süretilik)**
 - a1. Can yağlı peyniri çok *sev*-er.
 - a2. Ece geçeğı *bil*-iyordu.
- b. **anlık gerçekleşim (+devinim, -ereklik, -süretilik)**
 - b1. Macaristan'da kamyonet trene *çarp*-tı.
 - b2. Can kapıyı *tıklat*-tı.
- c. **etkinlik (+devinim, -ereklik, +süretilik)**
 - c1. Mirza Ayşe'yi uyurken *izle*-di.
 - c2. Ece şimdi odasında şarkı söylü-yor.
- ç. **erişme (+devinim, +ereklik, -süretilik)**
 - ç1. Ece yarış *kazan*-dı.
 - ç2. Yaş odunu bükmeye çalışırken en sonunda *kır*-dı.
 - ç3. Ece aniden geçeğı *anla*-dı.
- d. **başarım (+devinim, +ereklik, +süretilik)**
 - d1. Ece projeyi bitirebilmek için Java *öğren*-iyor.
 - d2. Can okula *yürü*-dü.

(1a1-a2)'de görüldüğü üzere *sev-* ve *bil-* eylemleri son noktası bulunmayan homojen bir süretilik durumunu yansıtmaktadır. Bütün bunlarla ilişkili olarak aktarılan durum aşamalı ilerleyen bir devinim özelliğı taşımaz. *Anlık gerçekleşimi* örneleyen (1b1-b2)'deki tümcelerın yüklemını oluşturan *çarp-* ve *tıklat-* eylemleri hem anlık gerçekleşen hem de doğal bir son nokta içermeyen devinimsel olayları içerirler. (1c1-c2)'de yer alan devingen *etkinlik* eylemleri süretilik özelliğı göstereleler de tamamlanması beklenen doğal bir son nokta içermezler. Tamamlanmışlardır ama tamamlanma anındaki durumları süretilik arz etmektedir (1ç1-ç3) tümcelerindeki eylemler ani gerçekleşen devingen olayların aktarılmasını sağlamıştır. (1d1-d2) tümcelerinde yer alan *başarım* eylemleri, *erişmeden* farklı olarak süretilik özelliğı gösterirler ve aşamalı olarak sonlanması gereken bir hedef içerirler.

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE BÜTÜNCE

Bu çalışmada, sezgilere değil dilin tipik örüntüleri, yani temsil gücü yüksek metinler üzerinden araştırma yapılması görüşüne dayanan *Bütünce-temelli Çözümleme Yöntemi* (Corpus-based Approach) kullanılmıştır. Bu çözümleme yönteminde, deneyci bir yaklaşım ("deneysel dilbilim") söz konusudur ve hem yazılı hem de sözlü dil kullanımına önem vermektedir (Tognini-Bonelli 2001: 2, 8; McEnery, Xiao ve Tono 2006: 6). Bu çalışmada kullanılan malzeme, tarihsel metinlerden oluştuğı için doğal olarak yazı dilinden oluşan bir bütünçe oluşturma zorunluluğı doğmuştur. Ortaya çıkan bütünçenin kendisi Türkçenin belli bir dönemine (Eski Türkçe) ait metinleri içerdiği için eşzamanlı bir bütünçe özelliğı göstermektedir. Buna karşın günümüz Türkçesi ile ilgili gönderimler ve karşılaştırmalarla bu çalışma yer yer güncel açıklamaları içerse de bu içeriş eşzamanlı betimlemeyi destekleyici düzeyde kalmıştır.

² Smith'in (1997) *durum türleri* ile ilgili daha fazla Türkçe örnek ve çözümleme için bkz. Doğru 2020; Güven 2012.

Bütüncüyü oluşturan metinler yukarıda söz edildiği gibi Eski Türkçe döneminden seçilmiştir. Eski Türkçe, 6. ile 9. yüzyılları kapsayan bir dönemdir (Tekin ve Ölmez 1999: 18). *Orhon Türkçesi* (Göktürkçe/Köktürkçe) ve *Uygur Türkçesi* (Uygurca/Eski Uygurca) olmak üzere iki diyalekten oluşmaktadır. Bu bölümlemenin siyasi tarihle de bağlantısı bulunmaktadır. Şöyle ki, Orhun Türkçesi Göktürk Devleti (MS. 552-745) döneminde, Uygur Türkçesi ise Uygur Devleti (MS. 745-840) döneminde yazılmış metinlerin diline dayanmaktadır (Akar 2010, Caferoğlu 1984, Ercilasun 2004, Gedik 2009, Tekin ve Ölmez 1999). Orhon Türkçesi dönemine ait 13 yazıt bulunsa da dönemi ayrıntılı izleyebildiğimiz metinlerin genel adı *Orhon Yazıtları* (Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk) olarak anılır. Kül Tigin anıtının (732), Bilge Kağan (735), Tunyukuk anıtının ise (720-725) yılları arasında yazılıp dikildiği tahmin edilmektedir. Orhon Türkçesi döneminin önemi, Türkçenin ve dolayısıyla Türk yazı dilinin metinlerle izlenebilen ilk dönemi olmasıdır (Gedikli 2009: 48, Tekin 1998: 10). Bu dönemde Orhon Yazıtları gibi ayrıntılı çözümleme yapılabilecek bütünlüğe ve uzunluğa sahip metinler bulunmamaktadır (Akar 2010: 89, Caferoğlu 1984: 109, Ercilasun 2004: 131, Tekin 1998: 10-11). Uygur Türkçesi döneminden ise Budizmin felsefesini anlatan *İyi ve Kötü Kalpli Prens* (Kalyanamkara ve Papamkara) masalı incelenecektir.

Eski Türkçe döneminden bütün metin tiplerini örnekleyecek kadar çok metin bulunmamaktadır. Buna karşın incelemede yer alan eserlerin metin tipinin *anlatı* (narrative) olması aralarında bir eşdeğerlik sağlamıştır. Metin tipi metnin iç yapısına (dil-içi) yani dilsel özelliklerine bakılarak belirlenmektedir. Anlatı için, bir olay etrafında zamansal olarak birbirine bağlanan önermelerden oluşmuş metinlerdir denilebilir. Biber, anlatı türlerini iki ayrı metin tipi içerisinde değerlendirmektedir: *genel anlatsal açıklama* (general narrative exposition) ve *yaratıcı anlatı* (imaginative narrative). Genel anlatsal açıklama metin tipi içerisinde biyografiler, resmî yazılar, röportajlar gibi türler yer alırken yaratıcı anlatı içerisinde roman ve öykü gibi kurmaca türler yer almaktadır (Biber 1989: 21-22). Bu açıdan bakıldığında tarihsel olaylara değinmesi, kurmaca olmaması gibi özelliklerine dayanarak Orhon Yazıtları'nın *genel anlatsal açıklama* metin tipi içerisinde değerlendirilebilecekken fantastik öğeler içeren kurmaca yapısıyla Budist öğretiyi işleyen *İyi ve Kötü Kalpli Prens* masalının *yaratıcı anlatı* içerisinde değerlendirilmesi mümkündür.

Yukarıda sözü edilen metinlerden oluşan bütüncenin tamamı taranmış, *-(X)D-* ekinin olası işlevleri belirlenmeye çalışılmıştır. *Bulgular ve Tartışma* bölümünde üzerinde tartışılacak örnekler yalnızca tümceyle sınırlı olarak aktarılmamıştır. Bağlamın daha iyi anlaşılması için gerektiği yerde ekin geçtiği tümcenin birkaç tümce öncesi veya sonrasıyla birlikte verilmesi uygun görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışmada çözümlenen örneklerin *sözcülerden* (utterance) oluştuğu söylenebilir.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

Giriş bölümünde Gabain (1995), Tekin (2003) ve Erdal'ın (2004) *-(X)D-* biçimbirimi hakkındaki görüşlerinden söz edilmiş ancak örnek olarak verdikleri sözcükler üzerinde durulmamıştır. Bütünceden derlenen örnekler üzerinde durmadan önce onların verdiği ki büyük bir kısmı bizim bütüncemizde de yer alan eylem/eylem öbeklerine değinmek tartışmayı genişletebilmek açısından yararlı olacaktır.

Gabain (1995), *Eski Türkçenin Grameri* adlı kitapta, *-(X)D-* ekini “Fiilden Fiil Yapan Ekler” başlığı altında “Artık canlı değildir, muhtemelen kuvvetlendirme bildirir.” tanımıyla vermektedir (s. 58). Gabain *-(X)D-* için “artık canlı değil” derken Eski Türkçe dönemini mi yoksa günümüz Türk dillerini mi kastettiği anlaşılammamaktadır. Zaten ekin işlevi için “muhtemelen” diyerek olası bir tanım yapmıştır. “Kuvvetlendirme bildirir” açıklamasıyla *-(X)D-*'nin pekiştirme işlevine gönderimde bulunulması bizce de yanlış değil ancak açıklama ekin ulamsal türünü belirlemede yetersiz kalmaktadır. *Çatı* (voice) kavramını kullanmış olsa da aynı belirsizlik Tekin'in, “pekiştirme çatıları eki” tanımında da bulunmaktadır (2003: 93). Gabain (1995) ile Tekin'in (2003) ortak paydaları ise *-(X)D-* ekini eylemden eylem türeten bir üretim eki olarak ele almalarıdır. Gabain (1995: 59), eylemden eylem yapan ekler içerisinde gösterdiği *-(X)k-* eki için de “kuvvetlendirme” kavramını kullanmıştır. Şen (2015), “Genellikle pekiştirme işlevinde kullanılan bir ektir” biçiminde tanımlamakta ve *çok-* “saldırmak” (< *ço- “saldırıya geçmek”), *onguk-* “iyileşmek” (< ong- “iyi ol-”), *tarık-* “dağılmak” (< tar- “dağıtmak”) örneklerini vermektedir. Tekin (2003) ise, bu eki vermekle birlikte hakkında herhangi bir yorum yapmamıştır. Erdal (2004: 434) *-(X)D-*'nin orta çatıyı gösterirken *-(X)k-* ve *-(X)n-*'nin *geçişli-olmayan* (anti-transitive) olduğunu söylemektedir. Bu çalışmada *-(X)D-*'nin ve ona işlev olarak çok yakın olan *-(X)k-*'nin kılınış ve çatı işlevine evrilmeden önce bitmişlik görünüşü işlevini taşıdığı varsayılmıştır. Zamanla ekin tabanla kaynaşması sonucunda bu ek artık bir kılınış ekine dönüşmüş olmalıdır. Çünkü artık geçici sözdizimsel bir işlevden ziyade geldiği eylem tabanlarında kalıcı bir sözlüksel görevin parçası olmuştur. Ek kimi tabanlarda kılınış aktarırken kimi tabanlarda ise çatı ve zaman ulamlarını aktarmaya başlamıştır. Olası tarihsel değişimin izlerine *Sonuç* bölümünde biraz daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

Gabain, *-(X)D-* için şu sözcüklerden yola çıkarak açıklamalar yapmıştır: *tod-* “doymak” (< *to-; tol- “dolmak” ve top “bütün, hep” var olan *to-'dan gelir). **yod-* “mahvolmak, yok olmak” (yo-d-un “mahvolma”dan böyle bir

kökün varlığına hükmedilebilir). *kod-* “koymak” (< *ko-; kop “hep, bütün”; kon- “konmak” ile karşılaştırılmalıdır) (1995: 58). Tekin (2003), Orhon Türkçesi döneminden geçtiği yerleri de belirterek şu sözcükler üzerinden *-(X)D-* ekini örneklendirmiştir: *id-* “göndermek” (KT D 6, vb.) < *i-* ay. (KT G8, BK K6); *kod-* “koymak, bırakmak, terk etmek” (T2) < *ko- ay.; *tod-* “doymak” (KT G8) < *to- (krş. tok); *küt-* “beklemek” (Moyun Çor D5) < *küd- < *kū- (krş. Uygurca *kū-* “beklemek, korumak, kollamak”) (s. 93-94).

Gabain (1995) ve Tekin’in (2003) *-(X)d-* eki başlığı altında örnek olarak vermedikleri *-(X)t-* ekiyle oluşturulmuş sözcüklerin de aynı ek kapsamında değerlendirilmesi gerekir. İşlevsel benzerlikler göz önünde bulundurulduğunda *-(X)d-* ve *-(X)t-* eklerini *-(X)D-* ekinin altbiçimcikleri olarak ele almak daha doğru olacaktır. *Id-* eyleminin Orhun kitabelerinde *id-/ it-* biçimindeki ikili görünümü (bk. Şirin 2015: 353) bu savı doğrulayan örneklerden biri olarak verilebilir³. *-(X)D-* biçimbiriminin *[-t-]* altbiçimcisi ile genişletilmiş bazı tabanları şunlardır: *tüket-* “tüketmek, bitirmek” (< *tüke-* “tükenmek, yetmek, icra etmek”; *tükün-* “tamamlanmak”; *tüketi* “tamam”; *tükël* “tamam, sağlam”; *tükegü* “tükenme”), *artat-* “mahvetmek, bozmak (< *arta-* “mahvolmak, mahvetmek”), *emget-* “tazip etmek, acı vermek” (< *emge-* “acı vermek”). Hamilton (1998: 199), *kölit-* “gömmek, toprağa sokmak veya koymak” eyleminin aldığı eklerle ilgili yaptığı “*köli-*’nin ettirgen ve pekiştirmeli biçimidir” yorumuyla ettirgenlik ile pekiştirme işlevi arasında bir bağlantı kurmuş olmaktadır. Böylece söz konusu yorum, Türkçede görünüş ile ettirgenlik ulamları arasında güçlü bir kökendeşlik olabileceğine ilişkin çıkarıma katkıda bulunmuş olmaktadır.

Bütüncü üzerine yapılacak çözümlemede tarihsel sıra izlenerek Eski Türkçenin ilk dönemi olan *Orhon Türkçesi* örneklerinden başlanacaktır. Tarihsel sıra farklı olsaydı bile *-(X)D-* eki ile ilgili en fazla ipucunun yer aldığı Orhon Türkçesi dönemi örneklerinden başlamak gerekirdi. Örnekleri incelemeyi önce örneklerin alındığı anlatı metinlerini tanıtıcı birkaç söz söylemek yararlı olacaktır. Talat Tekin (1998), Orhon Yazıtlarının İkinci Doğu Kağanlığının birinci elden yani Bilge Kağan ile devlet adamı Tunyukuk tarafından yazılan bir askerî tarih niteliği taşıdığını söylemektedir. Ancak Orhon Yazıtları yalnızca siyasi ve askerî olayların oluş sırasıyla öykülediği kuru bir savaş tarihi değildir. Aynı zamanda Türkçenin en eski ve en güzel hitabet örneklerini de içermektedir (Tekin 1998: 14). Caferoğlu ise benzer bir biçimde, anıtların bir çeşit siyasi beyanname olduğunu belirtmiştir (1984: 109). Orhun Türkçesi ile ilgili bu kısa bilginin ardından *-(X)D-* ekinin geçtiği örnekleri mercek altına alıp çözümlenmeler yapabiliriz.

(1ç) tümcesinde *to-* eyleminin yüklem olarak kullanımında herhangi bir tamamlanmışlık anlamı bulunmazken (1d)’de, *-(X)D-* ekini alan aynı kökte açlığın bitmesi anlamında bir bitmişlik *tod-* “doymak” söz konusudur. Bitmişlik aynı zamanda anlık ortaya çıkan doymuş olma durumunun başlangıcına gönderimde bulunur. Smith’in (1997) kılını tasnifinde ortaya koyduğu değiştirgenler açısından bakıldığında bitmişlik için [+*ereklik*] diyebiliriz. Doymak öncesinde *yemek ye-* sürecini içerdiğinden [+*devinim*] özellikli bir olayın parçasıdır. Buna karşın olay [-*sürerlik*] özelliğinden dolayı *başarım* değil *erişme* kılınışı ile etiketlenmelidir. *Tod-* eylemindeki [-*sürerlik*] *kapıyı çal-* eyleminde olduğu gibi yinelenebilirlik içermediğinden *anlık gerçekleşim* kılınışı içerisinde de değerlendirilemez. Söz gelimi, *On dakika boyunca durmadan kapıyı çaldı* tümcesi dilbilgiseldir ancak *On dakika boyunca durmadan doymuş* tümcesi anlam açısından dilbilgisizdir. Günümüzdeki *doymak* eylemi de aslında *tod-* eylemiyle aynı sözcüktür ve eşdeğer bir kılınışı aktarmaktadır. Başkalaşım yalnızca artzamanlı sesbilimsel farklılıklarla sınırlı kalmıştır. Şöyle ki sözcük başındaki [t] sesi [d]’ye sözcük sonundaki [d]’ler [y]’ye dönüşmüştür: (ET) *tod-* > (TT) *doymak*.

- (1) a. Ötüken yir olur-up arkış tirkış ı-sar neḡ buḡ-uḡ yok
Ötüken yer otur-UL kervan gönder-ŞART hiç sıkıntı-BEL yok
- b. Ötüken yış olur-sar beḡḡü il tut-a olur-taçı sen
Ötüken daḡ otur-ŞART ebedi (devlet sahibi ol-)UL otur-GEL 2.k.t.
- c. Türük bodun tokurkak sen
Türk halk tok gözölü 2.k.t.
- ç. Āç-sık *to-sık* ö-mez sen
aç-OR *doymak*-OR düşün-(GEN/ŞİM OLUM) 2.k.t.
- d. bir *to-d-sar* aç-sık ö-mez sen (KT G 8)
Bir *doymak*-?ŞART aç-OR düşün- (GEN/ŞİM OLUM) 2.k.t.
“(a) Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin’e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz. (b) Ötüken daḡlarında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olup

³ *-(X)D-* ekinin /d/ sesli altbiçimcisi daha çok kılınışı olarak kalıplaşan tabanlarda görülmektedir. Söz gelimi *id-* “göndermek”, *kad-* “öldürmek”, *kod-* “koymak”, *tod-* “doymak” bunlardan bazılarıdır. /t/ sesli altbiçimcikler ise ekseriyetle çatı işleviyle yoluna devam etmiştir. Dolayısıyla Türkçenin dizgesi aynı ek üzerinde gerçekleştirdiği ses farkıyla işlevsel farklılığı belirginleştirmeye çalışmıştır.

hükmedeceksin. (c) (Ey) Türk halkı, (sen) tok gözlüsün: (ç) Açlığı tokluğu düşünmezsin; (d) bir (de) doyarasan açlığı (hiç) düşünmez.”

(1a)'da en yalın biçimiyle görülen *ı-* “gönder-” eyleminin $\{- (X)D-\}$ ile genişlemiş biçimini (2ç)'de gözlemliyoruz. $\{- (X)D-\}$ için alanyazında eylemin anlamını tamamen değiştirmeyip pekiştirme işlevini gerçekleştirdiği söylenmekteydi. Bu da türetim eki olarak değerlendirilmesinin yanlış olabileceğini akla getirmektedir. Bu noktada, bu ek eğer türetim eki olarak değerlendirilmeyecekse dilbilgisel olarak hangi işlevi yerine getiriyor sorusu akla gelmektedir. Çünkü çekim biçimbirimleri sırtlarında dilbilgisel ulamları taşırlar. Bize göre *ıd-/ıt-* eylemindeki $\{- (X)D-\}$ kılınış işlevine dönüştüğünden türetimsel bir ek olarak değerlendirilmelidir. İlgili örneklerde bu konu ayrıntılı olarak yeniden ele alınacaktır.

(1d)'deki *ıod-* çekiminde olduğu gibi $\{- (X)D-\}$ ekinin (2ç)'de de $[+devinim]$, $[+ereklik]$ ve $[-sürerlik]$ özelliklerini taşıdığı anlaşılmaktadır. $[-sürerlik]$ olayın *anlık* gerçekleştiğini anlatmaktadır. Bu durumda *ıt-* eylemi *ıod-* gibi *erişme* kılınışını aktarmaktadır. Buna koşut *ıttı* yüklemine “gönderdiler” değil de “gönderiverdiler” diye *anlık* işlevini vurgulayarak çevirmek mümkündür. Böylesine bir çeviri anlam kaybına neden olmamaktadır. Hatta metin bağlamı düşünüldüğünde “gönderiverdiler” anlamının daha uygun olduğu söylenebilir. $\{- (X)D-\}$ ekinin *erişme* kılınışını bildirdiğine ilişkin bir başka kanıt ise kesin geçmiş zamanla kodlanmış bir yüklemde yer almasıdır. Başka örneklerde de bu durumun bir tutarlılık arz ettiği görülecektir. Öte yandan *ıod-* ve *ıd-/ıt-* eylemindeki $\{- (X)D-\}$ eki başlangıçta görünüş ekiyken Eski Türkçe döneminde artık dilbilgiselliğini yitirerek kılınış işlevini kazanmıştır. Bunun nedeni, eklendiği tabandan ayrılamayacak kadar eylemin içkin anlamıyla kaynaşmasıdır.

- (2) a. Men beğü taş tik-di-m
Ben ebedi taş dik-GEÇ-1.k.t.
- b. Tabgaç kağan-ta bedizçi kel-ür-tü-m, bedizet-ti-m
Çin hakan-ÇIK heykeltıraş gel-ETT-GEÇ-1.t.k. süslet-GEÇ-1.k.t.
- c. Men-iş sab-ım-ın sı-ma-dı
Ben-TDE söz-(1.k.t.İYE)-BEL kır-OLUM-GEÇ
- ç. Tabgaç kağan-ıç içreki bedizçi-ğ *ı-t-tı* (KT G 11-12)
Çin hakan-TDE has sanatçı-BEL gönder-?-GEÇ
“(a) Ben ebedi taş diktim, (b) Çin hakanından ressam ve heykeltıraşlar getirttim, (Kül Tegin'in türbesini) süslettim. (c) (Çinliler) benim sözümü kırmadılar (ve) (ç) Çin hakanının has (saraya mensup) sanatçılarını gönderdiler/gönderiverdiler.”

(3c) ve (3ç) örneklerinde eğik yazı ile yazılmış yüklemde $\{- (X)D-\}$ ekinin *anlık* işlevi ve içkin anlamında doğal bir son nokta içermesi *erişim* aktardığını net olarak ortaya koymaktadır. Bunu, Talat Tekin'in örneklerin altına yatık yazıyla verdiğimiz çevirisi de kanıtlamaktadır: *ıçgını idmiş* “çıkarıvermiş” ve *yitürü idmiş* “kaybedivermiş”.

- (3) a. Tabgaç bodun tebliğ-i-n kürlüğ-i-n için
Çin halk hilekâr-3. 1.k.t.İYE-BEL sahtekâr-3.k.t.İYE-BEL için
- b. inili eçili kıkşür-tük-i-n için
erkek kardeş ağabey (birbirine düşür-)-OR-3.k.t.İYE-BEL için
- c. Türük bodun, ille-dük il-i-n *ıçgını-u ı-d-mış*
Türk halk kur-OR devlet-3.k.t.İYE (elden çıkar-)-UL gönder-?-GEÇ
- ç. Kağanla-duk kağan-ı-n *yitür-ü ı-d-mış*
Tahta oturt-OR hakan-3.k.t.İYE-BEL yitir-UL gönder-?-GEÇ
- d. Tabgaç bodun-ka beğler urı oğl-ı-n kul bol-tı
Çin hakan-YÖN beyler erkek çocuk kul ol-GEÇ
- e. Türük beğler Türük at-ı-n *ı-t-tı* (KT D 6-7)
Türk beyler Türk ad-3.k.t.İYE bırak-?-GEÇ
“(a) Çin halkı hilekâr ve sahtekâr olduğu için, (...) (b) erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, (c) Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. (ç) Tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. (d) (Bu yüzden) Çin halkına, bey olmaya lâyük erkek evlâdı kul oldu. (...) (e) Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı.”

Günümüz Türkçesinde *ıçgını idmiş* yapısının eşdeğeri *çıkarıvermiş* çekimdir. *çıkarıver-* eylemi ünlülü ulaç eki olan $\{- \text{ }^{\circ}I\}$ ile yardımcı eylem olarak değerlendirilen *ver-* eyleminden oluşmuştur⁴. Öte yandan *ıçgını idmiş* eyleminde *ıd-* eylemi *ver-* eylemi gibi yalın bir taban görünümü sergilememektedir. En azından *ı-* eyleminin $\{- (X)D-\}$ ekiyle genişlediği daha açıktır. Ulaçlı bileşik eylem yapısı içerisinde olmadan *ı-* eylemi $\{- (X)D-\}$ eki ile

⁴ Alanyazında *eylem + ünlülü ulaç + yardımcı eylem* birlikteliğinden oluşturulan bileşik eylemler *ulaçlı birleşik eylem, kurallı birleşik eylem, tasvir fiilleri* (converbs) gibi terimlerle anılmaktadır.

kılınışı aktarabilmektedir. Buna karşın *ver-* eylemi ünlülü ulaçla oluşturduğu *{-Iver-}* yapısıyla *[-sürerlik]* yani anlık kılınışını aktarabilmektedir⁵.

(2ç) ve (3e) yüklemelerinde olduğu gibi, (4c)'de yer alan yüklemde *-(X)D-* ekini alan eylem kesin geçmiş zamanla kodlanmıştır. *-(X)D-*'nin *[+ereklik]* ve anlık bildirdiği hâlde kesin geçmiş zamanın kullanılması "fazlalık bir kodlama" değerlendirmesi içerisinde bir çelişki gibi görülebilir ancak bu, *-(X)D-* ekinin geçmişinden kalan bitmişlik görünüşüyle koşut ve bakışlıdır. Gözlenen bu olgu yüklemdeki kılınış ve zamanın işlevsel benzerlik nedeniyle birbirlerini pekiştirmesi olarak okunabilir.

- (4) a. yablak kişi er[...] alp er biz-iğ-e teğ-miş er-ti
Kötü kişi adam cesur adam biz-TDE-YÖN hücum et-GEÇ i-GEÇ
- b. antağ öd-ke ökün-üp
Böyle zaman-YÖN üzül-UL
- c. Kül Tigin-iğ az er-in *ir-tür-ü t-t-t-mız*
Kül Tigin-BEL az er-ZE er-ETT-UL gönder-?-GEÇ-1.k.ç.
- ç. Uluğ süñüş süñüş-miş (**KT D 39-40**)
büyük savaş savaş-GEÇ
“(a) *Kötü kişiler [...] cesur erler bize hücum etmişlerdi. (b) (Kötü şartların hep bir araya geldiği) böyle bir zamana hayıflanıp (c) Kül Tigin’i az (miktar) er ile ulaştırıp gönderdik. (ç) Büyük savaş savaşmış.*”

(5b)'de *-(X)D-* ekinin kattığı *erişme* işlevi, sürerli yapılan bir eylemin kesintiye uğradığını göstermekte, aynı zamanda başlangıç içeren bir son noktaya gönderimde bulunmaktadır. Böylece yapılan işin (“kervan göndermek”) sekteye uğraması *-(X)D-* ekinin kılınış işlevine ayna tutmaktadır. *Erişme* işlevini pekiştiren bir diğer ulam ise yüklemde kodlanan olumsuzluktur. Bu da olumsuzluk ulamının kılınış ve görünüş olgusuna yön verecek kadar güçlü bir unsur olabileceğine ilişkin bir örnektir.

- (5) a. Yeğirmi yaş-ım-a Basmil Iduk Kut uğuş-um bodun er-ti
yirmi yaş-(1.k.ç.İYE)-BUL Basmil Iduk Kut halk-(1.k.t.İYE) i-GEÇ
- b. Arkış *t-d-maz* tiyin süle-di-m k[....]
kervan gönder-?(GEN/ŞİM OLUM) diye sefer et-GEÇ-1.k.t.
- c. içger-ti-m (**BK D 25**)
bağımlı kıl-GEÇ-1.k.t.
“(a) *Yirmi yaşında, Basmil Iduk Kut’u akraba kavmim idi, (b) “Kervan göndermiyor” diye sefer ettim (c) bağımlı kıldım.*”

(6b)'de eksik bir bölüm olduğu için bağlamın derinliğine ulaşılamamaktadır. Ancak, *ıd-* eyleminin emir/istek kipiyle kullanılmış olması diğer örneklerle nazaran şaşırtıcıdır.

- (6) a. [Türük] beğler [bodun anç]a sakın-ıñ, ança bil-iğ
Türk beyler halk şöylece düşün-(2.k.ç.EM) şöylece bil-(2.k.ç. EM)
- b. Oğuz bo[dun]d *t-d-ma-yın* tiyin süle-di-m
Oğuz halk gönder-OLUM-(1.k.t. EM) diye sefer et-GEÇ-1.k.t.
- c. Eb-i-n bark-ı-n boz-du-m (**BK D 33-34**)
Ev-(3.k.t.İYE)-BEL boz-GEÇ-1.k.t.
“(a) *Türk beyleri (ve) halkı şöylece düşünün (ve) şöylece bilin: (b) Oğuz halkı göndermiyeyim diye sefer ettim, (c) (Oğuz halkının) evini barkını bozdum.*”

Erişme kodlayıcısı olan *-(X)D-* ekinin güçlü anlık aktarıcısı *-(y)Ip* ulaç eki ile olan güçlü eşdeğerliği yani birbirlerini işlev olarak destekleme durumu (7b)'de kendini göstermektedir. *-(y)Ip* ulaç ekinin bitmişlik ve anlık hususundaki anlam ve işlev desteği *erişme* kılınışının *[-sürerlik]* özelliğiyle koşutluk göstermektedir.

- (7) a. Tokuz Oğuz bodun yer-i-n sub-ı-n
Dokuz Oğuz halk yer-(3.k.t.İYE)-BEL su-(3.k.t.İYE)-BEL
- b. *t-d-ıp* Tabgaç-garu bar-dı (**BK D 35**)
bırak-?-UL Çin-YÖN git-GEÇ
“(a) *Dokuz Oğuz halkı yerini yurdunu (b) bırakıp Çin’e doğru gitti.*”

(8b)'de *ıttım bardı* “gönderdim, gitti” eylemleri bir arada, biraz dolaylı da olsa, “gönderiverdim” gibi de

⁵ *[-Iver-]* yapısıyla oluşturulabilen bütün eylemlerin TDK'nın *Güncel Türkçe Sözlüğü*'nde yer alması tabanla kalıplaşmasının yani sözlükselleşmenin ağır bastığına bir kanıt olarak gösterilebilir.

çevrilebilir. Ancak, bildiğimiz anlamda bir ulaçlı bileşik eylem yapısı söz konusu değildir. Öyle olsaydı *ıtıp bardı* eylem yapısına benzer bir yapının olması beklenirdi. Yine de günümüz Türkçesi odağında düşünüldüğünde “gönderdim, gitti” dizilimi “vurdum öldü” yapısına benzeyen “gönderdim gitti” biçiminde bir okumayla birden fazla eyleme ya da tümceye yayılmış anlık bir işlevi hatırlatmaktadır.

- (8) a. Birye Karluk bodun tapa süle-Ø te-p
Güneyde Karluk halk doğru sefer et-(2.t.k. EM) de-UL
b. Tudun Yamtar-ıĝ ı-t-tı-m bar-dı (BK D 40)
Tudun Yamtar-BEL gönder-?-GEÇ-1.t.k. git-GEÇ
“(a) ‘Güneyde Karluk halkına doğru sefer et!’ diye (b) Tudun Yamtar’ı gönderdim, gitti.”

Günümüz ölçünlü Türkçesinde yer almasa da (9c)’de yer alan *ko-* eylemi *koy-* eylemi ile birlikte kullanılmaktadır. *Koy-* eylemi aslen *kod-* eylemidir. Eski Türkçede söz ortası ve söz sonu [d] sesi [y] sesine dönüşmüştür (Erdal 2004, Gabain 1995, Tekin 2003, Tekin ve Ölmez 1999): *ET kod- > TT koy-*. Günümüz Türkçesindeki *ko-* ve *koy-* sözcükleri arasında sözlüksel anlam farkından çok bağlamsal yani kullanım alanı açısından bir fark bulunmaktadır. Eski Türkçe için *ko-* ve *kod-* karşıtlığı kılınış açısından bir karşıtlık taşıyor olmalıdır. *Ko-* eylemi [+sürerlik] bir niteliğe sahipken *kod-* eylemi, aldığı *{-(X)D-}* eki ile [-sürerlik] özelliği taşıyan *erişme* işlevini aktarmaktadır. Ancak *{-(X)D-}* ekinin tabana ilk eklendiğinde sözlüksel değil sözdizimsel bir ek olarak [+bitmişlik] görünüşünü aktardığını zamanla sözlükselleşerek *erişme* işlevine dönüştüğünü varsayıyoruz. Aynı ek ettirgenlik eki olarak da görev yapıyor olmalı. Ancak dilbilgisel görünüş işlevi ile ettirgenlik işlevinden hangisinin bu ek tarafından daha önce aktarılmaya başlandığına ilişkin başkaca çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

- (9) a. Türk bodun Tabgaç-ka kör-ür er-ti
Türk halk Çin-YÖN bağımlı ol-GEN i-GEÇ
b. Türk bodun kan-ı-n bul-mayın Tabgaç-da adrıl-tı
Türk halk han-(3.k.t.İYE)-BEL bul-UL Çin-ÇIK ayrıl-GEÇ
c. Kanlan-tı kan-ı-n ko-d-up
han sahibi ol-GEÇ han-(3.k.t.İYE)-BEL ko-?-UL
ç. Tabgaç-ka yana içik-ti (TB 1-2)
Çin-YÖN yine bağımlı ol-GEÇ
“(a) Türk halkı Çin’e bağımlı idi. (b) Türk halkı (kendi) hanını bulamayınca Çin’den ayrıldı; (c) han sahibi oldu; (fakat) hanını bırakıp (ç.) Çine yeniden bağımlı oldu.”

Eski Türkçenin ikinci dönemi olarak sayılan *Uygur Türkçesi* döneminde ise İyi ve Kötü Kalpli Prens (Kalyanamkara ve Papamkara) masalı incelenmiştir. Acı ve sıkıntı çeken bütün canlılara yardım edebilmek için çok değerli çintemani incisini aramaya giden ve başından çeşitli maceralar geçen bir budist prensin masalıdır. İyilik ve kötülük, kardeş olan iyi kalpli prensle kötü kalpli prens üzerinden karşıtlık oluşturularak aktarılmıştır. İyi ve Kötü Kalpli Prens ile ilgili bu kısa bilgilendirmenin ardından *{-(X)D-}* ekinin geçtiği örnek tümceler üzerinden çözümlenmeler yapabiliriz.

Hamilton (1998), (10b)’de yer alan *bért-* eyleminin anlamını şöyle vermektedir: “vurarak sertleştirmek, ezmek, çiğnemek”; *bértet-* eyleminde ise *bért-* eylemine verdiği anlamlardan farklı olarak yalnızca “sıkıştırmak” eklemesini yapmaktadır (s. 175). O hâlde *bért-* eylemine gelen ekin hem dilbilgisel hem de anlamsal olarak ne gibi bir işlevi olabilir sorusu akla gelmektedir. Hamilton, *bértet-* eyleminde söz konusu olanın “*bért-* eylemine gelen -*t-* ekiyle yapılmış ettirgen veya pekiştirmeli çatı” olduğunu söylemektedir (1998: 79). Hamilton’un, bu yorumundan yola çıkarak ettirgenlikten bağımsız bir pekiştirme çatısı mı var yoksa pekiştirme ettirgenin bir işlevi mi olarak addedilmiş, tam olarak anlayamamaktadır. Eğer, pekiştirme ettirgenliğin anlamsal bir işleviyse, günümüz Türkçesi de dâhil ettirgenliğin bitmişlik görünüşünü taşıyan bir işlevinin olduğu savına bir kapı açılabilir.⁶ Öte yandan *bértet-* eylemindeki *{-(X)t-}* ekinin Erdal (2004), Gabain (1995) ve Tekin’de (2003) *{-(X)d-}* yazımıyla gösterilen ekle aynı olduğu yalnızca ses değişim olasılıkları açısından değil, Hamilton’un (1998) “ettirgen veya pekiştirmeli çatı” yorumunda belirttiği işlev açısından da anlaşılmaktadır. Böylece hem *{-(x)t-}* hem de *{-(X)d-}* biçimindeki gösterimlerin gerçekte *{-(X)D-}*’nin yalnızca altbiçimciği olduğu çıkarımı doğrulanmış olmaktadır.

- (10) a. Emeri tınlıklar çıkarı eñir-er, yuñ eñir-er kéntir eñir-er
Sayısız canlılar çıkırık döndür-GEN yün eğir-GEN kenevir eğir-GEN
b. böz *bért-(e)t-ip* kars tokı-y-ur
bez ör-?-UL yün kumaş doku-GEN (KP II)

⁶ (18)’de Hamilton’un *tét-* eylemine eklenmiş *{-(X)D-}* biçimbirimi için düştüğü notta yer alan “ettirgenlik veya pekiştirme eki” yorumu da yine tam bir yanıt almayı sağlamamaktadır.

“(a) Pek çok insan çkırık döndürüyor (ip eğiriyor), yün eğiriyor ve kenevir (kendir) eğiriyor.
(b) Bezin dokusunu vurarak sıkıştırıyor ve yün kumaş dokuyorlar.”

(11ç) ve (11ğ)’de yer alan *id-* eylemi üzerine aldığı *-(X)D-* ekiyle daha önceki örneklerde olduğu gibi *erişme* kılınışını aktarmaktadır. Bunu *id-* eyleminin taşıdığı *[+devinim]*, *[+ereklik]* ve *[-sürerlik]* özelliklerinden anlamak mümkündür. *Id-* eylemi “göndermek” anlamıyla devinimsel bir işi aktarmaktadır. *[-sürerlik]* özelliğinden anlaşıldığı üzere anlık bir olay aktarmaktadır. Bir şeyi göndermek doğal bir hazırlık içerdiğinden *id-* eyleminin kendisi söz konusu hazırlanma işinin doğal sonucu olacaktır. Bu doğal sonuç anlık gerçekleştiğinden ve bununla koşut ilerlemeli bir süreç içermediğinden dolayı *id-* eylemi *başarım* kılınış ile etiketlenemez.

- (11) a. Ötrü ol avıçka er ıgla-y-u kan-ka inçe té-p ötün-ti
sonra o yaşlı adam ağla-UL han-YÖN şöyle de-UL söyle-GEÇ
b. Teñri-m ne muñ tak bol-tı kim antag teñri teg
haşmetli-(1.k.t.İYE) ne sıkıntı ol-GEÇ ki gökyüzü gibi
c. erdini teg ögük-ünüz-ni ölüm yér-i-ñe
mücevher gibi sevgili evlat-(2.k.ç.İYE)-BEL ölüm ülke-(1.k.t.İYE)-YÖN
ç. *ı-d-ur* siz ol taluy suv-ı ertñü korkınçig adalıg
gönder-?-siz o okyanus su-(3.k.t.İYE) sonderece korkunç tehlike
d. ol üküş tnlıglar bar-ıp öl-(ü)gli bir barsar
o pek çok canlılar git-UL öl-OR bir git-ŞART
e. yaragay mu té-p ötün-ti
uygun-GEL mı de-UL söyle-GEÇ
f. uluş barça tégin için busanur
ülke bütün prens için üzül-GEN/ŞİM
g. yéme kan inçe té-p yarlıgka-dı tıdu u-ma-da-m
Yine han şöyle te-UL buyur-GEÇ engel ol-OLUM-GEÇ-1.k.t.
ğ. Erk-im tüke-me-di erksiz *ı-d-ur mén* (KP XXV-XXVII)

Güç-(1.k.t.İYE) yet-OLUM-GEÇ güçsüz gönder-?-GEN/ŞİM 1.k.t.
“(a) Bunun üzerine yaşlı adam ağlayarak hana şu sözleri söyledi: (b) ‘Haşmetlim, gökyüzü gibi, (c) mücevher gibi sevgili evladınızı ölüm ülkesine (ç) göndermeniz için (nasıl) bir felaket geldi başınıza? Bu okyanusun suyu son derece korkunç tehlikelerle doludur. (d) Pek çok insan oraya gider ve hep ölürlür. Bir insan yalnız giderse (e) uygun olur mu bu?’ diye sordu. (f) Bütün ülke prens için üzülüyor(du?) (g) Han şöyle bir açıkladı: ‘Onu engelleyemedim. (ğ) Gücüm yetmedi ve istemeye istemeye gitmesine izin veriyorum.’”

(12c)’de yine *-(X)D-* ekinin belirli geçmiş zamanla birlikte kullanımıyla karşı karşıyayız. Geçmiş zaman kullanımı *erişme* kılınışıyla uyum göstermekte belki de zaman ve kılınışın birbirini destekleyip güçlendirdiği yani pekiştirdiği bir durum ortaya çıkmaktadır. Eğer *{-DI}* ekinin zaman değil de bitmişlik aktaran bir görünüş eki olduğu iddia ediliyorsa yapılan betimlemede kılınış ile görünüş ilişkisinden söz etmek gerekir. Yani bu durumda dilbilgisel görünüş açısından bitmişlik aktaran *{-DI}*, *erişme* kılınışı aktaran *-(X)D-* ekiyle destekleyici bir ulamsal uyum oluşturmaktadır yorumu ortaya çıkar. Bu uyum kılınış-görünüş uyumu biçiminde adlandırılabilir.

- (12) a. ol ödün kañ-ı kan uluş bodun ıgla-y-u sıkta-y-u
o sırada baba-(3.k.t.İYE) han ülke halk ağla-UL inle-UL
b. edgü ögli tégin-ig uzat-ı öntür-üp
İyi huylu prens-BEL eşlik et-UL uğurla-UL
c. taluy-ka *ı-d-ti-lar* (KP XXX-XXXI)
okyanus-YÖN gönder-?-GEÇ-3.k.ç.
“(a) Bu sırada babası han ve tüm halk ağlayıp sızlanarak (b) İyi Düşünceli Prensi uğurlayarak (c) okyanusa gönderdiler.”

(13b)’de, (12c)’de olduğu gibi yine bir *-(X)D-* + *{-DI}* biçiminde formüle edilebilecek ek birleşimi ve işlevsel uyum söz konusudur. Aynı uyumu; (14ç), (15b), (15ç), (16ç)’de de görülmektedir. Ancak, (12c)’de *-(X)D-* eki ulaçlı bileşik eylem yapısında yer alan bir yardımcı eylem içerisinde değilken (13b), (14ç) ve (15ç)’de durum tam tersidir.

- (13) a. Ötrü kadaş-ı ayıg ö-gli tégin-ig ötle-p
sonra kardeş-(3.k.t.İYE) kötü huy-OR prens-BEL öğütüle-UL
b. kémi tutuz-up yantr-u *ı-d-ti* (KP XXXV)
gemi emanet et-UL geri döndür-UL gönder-?-GEÇ

“(a) Daha sonra kardeşi Kötü düşünceli Prense öğütler verip (b) gemiyi ona bırakarak geri gönderdi.”

- (14) a. Lō kan-ı inçe té-p yarlıgka-dı
ejderha han-(3.t.k.ıye) şöyle de-UL buyur-GEÇ
b. yaragay öñre yéme bodisavatlar munçulayu
yara-GEL eskiden yine bodhisattvalar böylece
c. erdini poşı-ka kel-miş-i bar ér-ti
mücevhher bağış-YÖN gel-ORTAÇ-(3.t.k.ıye) var i-GEÇ
ç. alku-ka bér-ip *ı-d-ti-mız*
hepsi-YÖN ver-UL gönder-?-GEÇ-1.ç.k.
d. siziñe yéme bér-gey biz (KP XLVIII-XLIX)
Size yine ver-GEL biz

“(a) Ejderhalar hanı şöyle buyurdu: (b-c) ‘Olsun! (‘Uygundur’). Eskiden mücevhheri bağış olarak istemek için gelen bodhisattva’lar oldu. (ç) Hepsine bunu verip geri gönderdik; (d) size de vereceğiz.”

Hamilton (1998), (15b)’de *kölit*- “gömmek, toprağa sokmak veya koymak” eyleminin Anadolu Türkçesinde *göli*- olarak tanımlanan *köli*- eyleminin ettirgen veya pekiştirme işlevli biçimi olduğunu söyleyerek bu çalışmada görünüş ile çatı arasında kurulmaya çalışılan bağıntıya katkı sağlayacak bir yorum yapmış olmaktadır.

- (15) a. Buka-sı aşnu ön-üp tégin-ig yumburu yatgur-up
boğa-(3.t.k.ıye) önünde ilerle-UL prens-BEL top gibi yatır-UL
b. dört adak-ı-n işle-y-ü *köli-t-di* tur-dı
dört ayak-(3.t.k.ıye)-BEL çigne-UL göm-GEÇ dur-GEÇ
c. Sürüg ud kamag ön-tükte til-i-n yalga-p
Sürü sığır hepsi ilerle-UL dil-(3.t.k.ıye)-ARAÇ yala-UL
ç. ekki közinteki sış-ı-n al-ıp *ko-d-ti* (KP LXV-LXVI)
İki gözündeki şiş-(3.t.k.ıye)-BEL koy-?-GEÇ

“(a) Boğa(sı?) ileri doğru atılarak prensi yuvarlayıp, bir burgu hareketiyle yere yatırıp, (b) dört ayağını toprağa iyice gömüp (onun üzerinde) durdu. (c) Sığır sürüsü tamamen geçip gittikten sonra onu diliyle yalayarak, (ç) iki gözüne batmış olan şişleri çıkarıp attı.”

- (16) a. ötrü tégin ol bés yüz koltguçılar-ag
sonra prens o beş yüz dilenciler-BEL
b. aş-ı-n suv-ı-n ton-ı
aş-(3.t.k.ıye)-BEL su-(3.t.k.ıye)-BEL giyecek-(3.t.k.ıye)
c. etük-i kop tüketi kıl-tı
Ayakkabı-(3.t.k.ıye) hep eksiksiz sağla-GEÇ
ç. barça-ka humaru sav *ko-d-ti* (KP LXXV-LXXVI)
Hepsi-YÖN veda söz söyle-?-GEÇ

“(a) Sonra prens beş yüz dilenciye (gereksinim duydukları) (b) gıda, su, giyecek ve (c) ayakkabıları, her şeyi eksiksiz sağladı. (ç) Hepsine veda (teselli veya son dilek) sözleri söyledi.”

Eski Türkçe döneminden sonra yazılmış metinlere bakıldığında *ıd*- eyleminin ulaçlı bileşik eylemlerde yardımcı eylem veya bileşiğin temel eylemi gibi kullanıldığı görülmektedir. Ata’nın (1997) yayımladığı *Kıyasü’l-Enbiyâ* adlı eserde geçen *yiber*- “göndermek” ve *iber*- “göndermek, yollamak” eylemlerinde; Karamanlıoğlu’nun (1989) yayımladığı *Gülistan Tercümesi* adlı eserde *ıya bir*- “göndermek” ve *birip-i-/y*- “göndermek” eylemlerinde *ıd*- eyleminin bileşik eylemlerde kullanılan biçimlerine rastlanmaktadır. Günümüze gelindiğinde ise Kırgızcada görülen *iy*- yardımcı eyleminin *ıd*- eylemiyle ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Tan (2010) Kırgızcadaki *iy*- eyleminin kararlılık, kesinlik ve tezlik anlamlarını katan bir yardımcı eylem olduğunu, Eski Türkçede ise bir şeyi tamamen yapmak anlamında kullanıldığını aktarmaktadır. Kırgızcada, yalnızca *{-(X)p}* ulacıyla kullanılan bu yardımcı eylem olduğunu söyleyen Tan, Verbitsky’nin (1870: 57-58) bu eylem için temel eylem olarak “göndermek, bırakmak” anlamlarında kullanıldığını Kırgızcada ise ulaçlı bileşik eylemlerde yardımcı eylem olduğunda, belli bir beklemeye sebep olan engelin ardından hareketin aniden ve olağan dışı bir şekilde başladığını bildirmede kullandığını aktarmaktadır. Tan, aynı eylemin Azericede *äy*-; Başkurtça, Kazakça, Tatarcada *iy*-; Özbekçede *eg*-; Türkmencede *iğ*-; Uygurcada ise *äg*- biçiminde görüldüğünü belirtmektedir (2010: 122).

5. SONUÇ

{-(X)D-} ekinin işlevine ilişkin yapılan bu çalışmada ortaya çıkan bulguların günümüzdeki eylemcil ulamlardan

kip, zaman ve görünüş üzerine yapılan tartışmalara katkı yapabileceğine Giriş bölümünde değinilmişti. İleride yapılacak çalışmalara katkı anlamında kısaca bunlardan söz edilebilir. İlki günümüz Türkçesinde $\{-DI\}$ ekinin zaman mı yoksa görünüş mü bildirdiğiyle ilişkilidir. İkincisi ise, kip, zaman ve görünüş ulamlarının Türkçedeki sıralanışına ilişkin kanıtlar sunmasıdır. Sonuncusu ise, çok daha ayrıntılı araştırmalar gerektiren ve ulaşılabilecek sonuçlarla Türkçedeki eylemcil ulam araştırmalarına yeni boyutlar getirecek olan çatı ile kip, zaman ve görünüş ilişkisidir.

Bir başka ilginç nokta ise eklerin işlevlerinden yola çıkıldığında başka bir eke dönüşme sürecinin, elde yeterli veri olmasa bile sezdirimsel olarak fark edilebilmesidir. $\{- (X)D-\}$ 'nin bir görünüş ekiyken $\{- (X)t-\}$ biçimine bürünerek orta/edilgen ve daha sonra da ettirgen çatı işlevini kazanması varsayımı buna örnek olarak gösterilebilir. Yine bu çalışmada bitmişlik görünüşü taşıdığı varsayılan $\{- (X)k-\}$ ekinin bitmişlik işlevini anlamsal olarak kaybetmeden ortaç ekine dönüşmesi her ne kadar dilsel bir aykırılık ("anomali") süreci gerektirse de⁷ işlevsel devamlılığın bir örneği olması açısından değerlidir. Ortaç ekine dönüşen $\{- (X)k-\}$ ekinin zamanla eylemden ad ve yüklem olarak kullanımları ortaya çıkmış olmalıdır. Bunu $\{- mİş-\}$ gibi diğer ortaçların işlevsel dallanmalarına bağlı olarak söylüyoruz. Bir adlaştırmacıya dönüşen $\{- (X)k-\}$ ekiyle ilgili şu örnekleri ele alabiliriz: *süzük* "temiz, arı" (<süz- "süzme, temizlemek"), *ıduk* "gönderilmiş, kutlu, mukaddes" (ıd- "göndermek"), *bark* "bina, anıt-mezar" (<*barı- "inşa etmek, yapmak"), *bädük* "büyük" (<bädü- "büyümek"), *tok* "tok" (<*to- "doymak"). Tekin'in (2003: 90), bu ek hakkındaki, "eylem sonucu adlar ve nitelikler türetir" ifadesi varsayımımızı dolaylı da olsa desteklemektedir. Günümüzde adlaştırmacı olarak eklendiği eyleme kattığı bitmişlik işlevinin yakın işlevlere dönüşmüş olsa da temelde hâlâ yaşadığı anlaşılmalıdır: *kes-(i)k*, *bit-(i)k*, *gid-ik*, *sap-(ı)k*, *kaç-(ı)k*, *bat-(ı)k*⁸.

Türkçeye ilişkin en eski metinlerden derlenen çekimli eylemlerin işlevsel sezdirimlerinden yola çıkıldığında $\{- (X)D-\}$ ve onunla işlevsel karşıtlık oluşturan $\{-n-\}$ / $\{-l-\}$ eklerinin eylemcil ulamlar açısından bir noktaya kadar benzer bir süreç izlediği ama sonradan yollarının farklı ulamlara doğru evrildiği anlaşılmalıdır. $\{- (X)D-\}$ karşısında $\{-n-\}$ / $\{-l-\}$ ekleri başlangıçta temel olarak $[\pm bitmişlik]$ açısından görünüşsel bir karşıtlık içeriyor olmalıdır. Eski Türkçeden önceki dönemde $\{- (X)D-\}$ ekinin $[+bitmişlik]$, $\{-n-\}$ / $\{-l-\}$ eklerinin ise $[-bitmişlik]$ değiştirenini taşıdığı Eski Türkçeden günümüze kadar uzanan örnekler üzerinden anlaşılabilir. Başlangıçta dilbilgisel görünüş ulamı kapsamında var olan $[\pm bitmişlik]$ karşıtlığının *öğret-/öğren-* (<*ögre-); *kapat-/kapan-* (<*kap- "kapa-"); *koy-/kon-* (<*ko-); *doğ-/dol-* (<*to-) örneklerinde görüldüğü gibi kılınış ulamı kapsamında devam ettiği anlaşılmalıdır. Örneklerdeki ilk eylemler ağırlıklı olarak *erişme* ikinciler ise *başarım* işlevi taşımaktadır. Erişme $[+bitmişlik]$, başarım ise $[-bitmişlik]$ görünüşünün kılınış ulamına olan yansımasıdır. Her ne kadar evrimleri sonradan farklı ulamlara doğru bir süreç izlese de bu eklerin ulama dayalı temel evrimsel süreci İlk Türkçe Dönemi (bu dönem için bk. Akar 2010: 50) ve öncesi dönemden günümüze doğru aşağıdaki gibi bir yol izlemiş olmalıdır.

Tablo 2. $\{- (X)D-\}$ ve $\{-n-\}$ / $\{-l-\}$ 'nin Ulamsal Evrimi

	İlk Türkçe Dönemi ve öncesi (8. yy öncesi)	Eski Türkçe Dönemi ve sonrası (8. yy. ve sonrası)

Başlangıçta anlık ve $[+bitmişlik]$ dilbilgisel görünüşünü yansıtan $\{- (X)D-\}$ eki zamanla kalıplaşmış tabanın anlamıyla kaynaşarak kılınış ulamını aktaran bir eke dönüşmüştür. Türetimsel bir ek gibi sözdizimselliğini yitirerek tabanla

⁷ Üzerine aldığı ünlülü ulaç veya benzeri adlaştırmacı bir ekin erimesi böyle bir sonucu doğurmuş olabilir.

⁸ Eylemden ad türeten $\{- (X)k-\}$ eki ile ilgili kapsamlı bir araştırması bulunan Hirik (2016), bu ekin günümüzde ortaç (*dışa dön-ük insan*), kalıplaşmış sözcük (*uyan-ı-k*, *bat-ı-k*) ve ağzılarda yüklem (*Ahmet eve gel-ik*) olarak kullanımlarına değinmiş kılınış, anlambilimsel edilgenlik ve zaman işlevlerinden söz etmiştir. Hirik, ekin yüklem olarak kullanımlarında zaman işlevi bildirdiğini söylese de bize göre ek yüklemken temel olarak *görünüştü* yansıtmaktadır. Söz konusu görünüşün *bitmişlik*, *sonuçsallık* veya *ereklilik* işlevlerinden hangisini yansıttığı ayrıca tartışılabilir. Ancak zaman veya kip aktarımı ekin ikinci dereceden dolaylı işlevleri olarak değerlendirilmelidir.

beraber *zihinsel sözlükçeye* (mental lexicon) girerken genetik kopyaları sözdizimsel niteliklerini aktarmaya devam ederek çatı ve zaman işlevlerini yerine getirmek üzere dilbilgisi yolculuğuna devam etmiştir. $\{- (X)D-\}$ ekinin çatı olarak işlevinin *orta/edilgen > ettirgen* biçiminde bir evrimsel süreç yaşamış olabileceğine ilişkin eski Uygurca metinlerden izler bulunmaktadır. Erdal'ın (2004) bu ekin orta çatı bildirdiğine ilişkin görüşüne yukarıda değinilmişti. Gabain'den (1995) alınan şu sözcükler karşılaştırılabilir: *egir-* “eğirmek, takip etmek, çevirmek, kuşatmak”, *egirt-* “takip edilmek”; *bas-* “basmak, mahvetmek”, *basıt-* “ezilmek”; *sev-* “sevmek”, *sevit-* “sevilmek”. Hamilton'un incelediği Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens masalında geçen ve kökü *té-* “demek” olan *tét-* eylemi “dedirmek, adını verdirmek” yanında “denilmek, adlandırılmak” anlamlarıyla orta/edilgen bir okumayı da içermektedir (1998: 222-23):

- (17) közün-ür at burhan ög kaş *té-t-ir* (KP XI)
Görün-OR unvan Buda anne baba de-EDİL/ORTA-GEN
“Görünürdeki (ete kemiğe bürünmüş) Buddha 'ya anne baba denir.”

Hamilton, (10b) örneğinin altında yer verilen yorumuna koşut (17)'deki $\{- (X)D-\}$ eki için de “ettirgenlik veya pekiştirme eki” notunu düşmektedir (1998: 223). Tek fark, birinde “ettirgen veya pekiştirmeli çatı” derken diğerinde “ettirgenlik veya pekiştirme eki” demiş olmasıdır.

Ettirgen çatı işlevinin direk orta çatıdan mı yoksa edilgenlikten sonra mı evrildiği konusunda tartışmasız çıkarımlara ulaşmak daha fazla araştırma zeminine ve daha çok metine ihtiyaç duymaktadır. Eski Türkçe döneminden önceye ait metinler elimizde bulunmamaktadır. Buna karşın, eldeki metinlerden yola çıkılarak dilbilgisel süreçlerin nasıl olabileceğine ilişkin birtakım olasılıklar üzerinde durulabilir. Örneğin, Eski Türkçede $\{-n-\}$ / $\{-l-\}$ eklerinin orta çatı (veya orta-dönüştürme çatı) işlevini aktardığı, edilgenlik işlevinin ise sonradan ortaya çıkmış olabileceğine ilişkin görüşler (bk. Erdem 2000; Sebzecioğlu 2008) bu bağlamda değerlendirilebilir.

Eski Türkçeden günümüze kadar başta Türkiye Türkçesi olmak üzere birçok Türk dilinde geçmiş zaman eki olarak kullanılan $\{- (X)DI\}$ ekine ilişkin kökenin yukarıda söz edildiği gibi İlk Türkçe Dönemi ve belki de daha öncesinde $[+bitmişlik]$ görünüşünü aktaran $\{- (X)D-\}$ ekine dayanıyor olması güçlü bir olasılık olarak durmaktadır. Dilbilgisel görünüş işlevini aktaran $\{- (X)D-\}$ ekinin kesin geçmiş zaman eki olan $\{- (X)DI\}$ ekine dönüşmesi tek bir olasılık içermektedir⁹. Eylemden yeniden eylem tabanı oluşturan $\{- (X)D-\}$ eki üzerine ünlülü bir ulaç olarak $\{- (X)DI\}$ yapısını oluşturmuştur. Bu yapı $\{- (X)D-\} + \text{ünlülü ulaç} > \{- (X)DI\}$ biçiminde formüle edilebilir. O hâlde, $\{- (X)D-\}$ 'nin evrimsel süreç açısından izlediği yollardan biri Tablo 3'teki gibi çizgisel olabilir.

Tablo 3. $\{- (X)D-\}$ 'nin Ulamsal Evrimi (I)

	İlk Türkçe Dönemi ve öncesi (8. yy öncesi)	Eski Türkçe Dönemi ve sonrası (8. yy. ve sonrası)
	↓	↓
dilbilgisel görünüş	→	kılınış > çatı (orta/edilgen > ettirgen) > zaman (kesin geçmiş)

$\{- (X)D-\}$ 'nin ulamsal evrimi Tablo 4'te görüldüğü gibi yalnızca kılınışa kadar ortak bir çizgide yol almış ancak sonrasında çatı ve zaman açısından ayrılarak iki farklı koldan ilerlemiş olabilir. Yani $\{- (X)D-\}$ görünüş ekinin bir kopyası kılınış işlevine dönüşerek kalıplaşırken bir kopyası çatı, bir diğer kopyası ise zaman olarak yoluna devam etmiştir. Bu doğru bir gözlem ve çıkarımsa $\{- (X)D-\}$ 'nin (özellikle /t/ sesli altbiçimciklerinin) ettirgenlik işlevi aktarırken kimisinin kalıplaşarak kılınış ekine dönüştüğü gözlemi sürecin aşamaları açısından zayıf bir varsayım olarak kalacaktır. Dolayısıyla bu çalışma $\{- (X)D-\}$ 'nin kılınış, çatı ve zaman işlevlerini tek bir işlevsel köke dayandırmaktadır: $[+bitmişlik]$ görünüşü.

Tablo 4. $\{- (X)D-\}$ 'nin Ulamsal Evrimi (II)

	İlk Türkçe Dönemi ve öncesi (8. yy öncesi)	Eski Türkçe Dönemi ve sonrası (8. yy. ve sonrası)
	↓	↓
dilbilgisel görünüş $\{- (X)D-\}$: bitmişlik	→	çatı: orta/edilgen > ettirgen
	→	kılınış: erişme
	→	zaman: kesin geçmiş zaman

$\{-l-\}$ ve $\{-n-\}$ 'nin dilsel evriminin ise *görünüş > kılınış* sürecinden sonra çatı ile sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır.

⁹ $\{- (X)D-\}$ biçimbiriminin üzerine üçüncü tekil iyelik ekini alarak zaman ulamına evrildiği başka bir olasılık olarak düşünülebilir. Nitekim bunu düşündüren sezdirimsel örnekler bulunmaktadır. Örneğin, Uygur metinlerinde geçen *kel-miş+i bar érti* (KP XLIX) kullanımı *kel-(i)t+i bar érti* gibi bir yapının oluşabileceğine ilişkin bir kanıt sunabilir. Bu durumda $\{- (X)D-\}$ biçimbiriminin gerçekte $\{- (X)D\}$ gösterimiyle sunulabilecek eylemden ad tabanı oluşturan ve bitmişlik işlevi taşıyan bir eylemsi eki olduğunu varsaymak gerekmektedir. Ancak birbirinden farklı $\{- (X)D-\}$ ve $\{- (X)D\}$ eklerini aynı ek olarak değerlendirmemizi sağlayacak bir kanıt söz konusu değildir. Çünkü $\{- (X)D-\}$ 'nin eylemi adlaştıran bir eylemsi ekinden farklı olarak eylemden yine eylem tabanı oluşturan bir ek olduğu açıktır. Farklı eklerden söz ediyorsak $\{- (X)DI\}$ zaman ekinin $\{- (X)D\}$ gibi bir eylemsi ekinden geldiğini ve $\{- (X)D-\}$ ile bir bağlantısının olmadığını düşünmek durumundayız.

Bunun yanında bu ekler Tablo 5’te görüldüğü üzere çatı açısından iki farklı koldan ilerlemiştir.

Tablo 5. {-l-} ve {-n-}'nin Ulamsal Evrimi

	İlk Türkçe Dönemi ve öncesi (8. yy öncesi)	Eski Türkçe Dönemi ve sonrası (8. yy. ve sonrası)
		çatı: orta/edilgen ve dönüşlü
dilbilgisel görünüş {-n-}/{-l-}: bitmemişlik		kılınış: başarımlık
		çatı: orta/dönüşlü ve edilgen

Bu çalışmadan çıkan bir başka sonuç Türkçede ister dilbilgisel görünüş isterse de kılınış açısından [-sürerlik] veya anlık terimiyle gönderimde bulunulan değiştirgenin betimleme ve çözümlemelerde mutlaka ele alınması gerekliliğidir. Türkçede anlık yalnızca *bitmişlik* (perfective) veya *ereklik* (telic) altında değerlendirilmeyecek kadar bağımsız olarak kodlanan bir görünüş türüdür. Doğrudan anlık aktaran {-Iver-}, {-Ayaz-} gibi bileşik yapıların varlığı Türkçenin bu değiştirgene verdiği önemi göstermesi açısından önemli bir kanıt sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akar, A. (2010). Türk Dili Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ata, A. (1997). Nâşirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî: Kışaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları), Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Ata, A. ve Tulum, M. M. (2011). Uygur Türkçesi (ed. Gürer Gülsevin ve Mehmet. M. Tulum), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Biber, D. (1989). "A Typology of English Texts", *Linguistics*, 27: 3-43.
- Bussmann, H. (1996). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Routledge, London and New York.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Comrie, B. (1976). *Aspect*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Doğru, F. (2020). "Kılınış", *Türkçede Dilbilgisel Ulamlar* (ed. Erdoğan Boz), ss. 3-34, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Ercilasun, A.B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ, Ankara.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon* (Vol. II), Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden, Boston.
- Erdem, M. (2000). "Historical Development of Reflexive, Reciprocal, Causative and Passive in Turkish", Doktora Tezi, The University of Manchester, Manchester.
- Gabain, A. von (1995). *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Gedik, S. (2009). *Türk Dilinin Tarihi Gelişimi. Üniversiteler için Türk Dili Elkitabı* (ed. Mustafa Durmuş), Grafiker Yayınları, Ankara.
- Güven, M. (2012). "On the Linguistic Realization of Situation Types in Turkish", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1: 177-194.
- Hamilton, R.J. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası –Kalyanamkara ve Papamkara-* (çev. Ece Korkut ve İsmet Birkan), Simurg, Ankara.
- Hirik, E. (2016). "-(X)k Ekinin Kılınış, Kiplik ve Çatı Kategorisindeki İşlevleri", *Türkbilig*, Sayı 32: 97-114.
- Karamanlıoğlu, A.F. (1989). *Seyf-i Serâyî: Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- McEnery, T.; Xiao, R.; Yukio, T. (2006). *Corpus-based Language Studies: An Advanced Resource Book*, Routledge, New York.
- Sebzecioğlu, T. (2008). "Türkçede Edilgenlik", Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Shirai, Y. ve Li, P. (2000). *The Acquisition of Lexical and Grammatical Aspect*, Mouton de Gruyter, Berlin, New York.

- Smith, C. (1997). *The Parameter of Aspect* (Second Edition), Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Şen, S. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Şirin, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Tan, A. (2010). *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*, Simurg, İstanbul.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri* (Yayımlayan: Mehmet Ölmez) *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9*, Kitap Matbaası, İstanbul.
- Tekin, T ve Ölmez, M. (1999). *Türk Dilleri (Giriş)*, Simurg, İstanbul.
- Tognini-Bonelli, E. (2001). *Corpus Linguistics at Work: Studies in Corpus Linguistics*, John Benjamins, Amsterdam.
- Toparlı, R. (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-selâtin*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Vendler, Z. (1967). *Linguistics in Philosophy*, Cornell University Press, Cornell.
- Verbitsky, V.İ. (1870). *Slovar Aladagskogo Nareçiy Tyurkskogo Yazıka*, Kazan.
- Walker, J. A. (2010). *Introduction. Aspect in Grammatical Variation* (ed. James Anthony Walker), John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.